

**PANAMBANG ING CERKAK
WONTEN KALAWARTI SEMPULUR
WARSA 2011-2012**

SKRIPSI

*Kaaturaken Dhateng Fakultas Bahasa dan Seni
Universitas Negeri Yogyakarta
Minangka Jejangkeping Pendaran
Anggayuh Gelar
Sarjana Pendidikan*

**Dening
Shinta Dwi Fitri Astuti
NIM 09205244075**

**PROGAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
2015**

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan Panambang ing Cerkak wonten Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012 menika saged dipunuji awit sampun pikantuk palilah dening pembimbing.

Ingkang Nyarujuki

Ngayogyakarta, 11 Februari 2015

Yogyakarta, 17 Februari 2015

Dosen Pembimbing I,

Drs. Hardiyanto, M.Hum.

NIP 19561130 198411 1 001

Yogyakarta, 11 Februari 2015

Dosen Pembimbing II,

Avi Meilawati, S.Pd., M.A.

NIP 19830502 200912 2 003

PANGÊSAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Panambang ing Cerkak Wonten Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012* mênika sampun dipunandharakên wontên pandadaran sangajênging *Dewan Penguji* rikala 02 Februari 2015 saha dipuntêtêpakên lulus.

DEWAN PENGUJI

Asma	Jabatan	Tapak asma	Tanggal
Prof. Dr. Suwardi, M.Hum	Ketua Penguji		11-02-2015
Avi Meilawati, S. Pd., M.A.	Sekretaris Penguji		11-02-2015
Dr. Mulyana, M.Hum.	Penguji Utama		06-02-2015
Drs. Hardiyanto, M.Hum.	Anggota Penguji		09-02-2015

Ngayogyakarta, 11 Februari 2015

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan

Prof. Dr. Zamzani, M.Pd.

NIP 19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Inggang tandha tangan ing ngandhap menika, kula:

Nama : **Shinta Dwi Fitri Astuti**

NIM : 09205244075

Prog. Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Fakultas Bahasa dan Seni

ngandharaken bilih *skripsi* menika damelan kula piyambak. Sapangertosan kula, wosing *skripsi* menika beda kaliyan *skripsi* ingkang sinerat dening tiyang sanesipun, kajawi bab tartantu ingkang kula pendhet kangge pamanggih dhasar kanthi njumbuhaken tata cara saha etika panyeratan.

Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Manawi kasunyatanipun kabukten manawi wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jawab kula pribadi.

Yogyakarta, 5 Februari 2015

Panyerat

Shinta Dwi Fitri Astuti

SESANTI

Isining jagad wis gumelar ing pikir

PISUNGSUNG

Kanthi raos syukur dhumateng Allah SWT *karya ilmiah* menika kula pisungsungaken dhumateng Bapak, Ibu, kaliyan mbakyu saha adhik kula saha tiyang ingkang kula tresnani ingkang sampun paring panyengkuyung saha pandonga.

PRAWACANA

Puji sukur konjuk ing ngarsaning Allah SWT awit sampun paring kasarasan, kanikmatan, saha kabegjan satemah *skripsi* kanthi irah-irahan “*Panambang ing Cerkak wonten Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012*”, sampun pungkasan anggenipun nyerat. *Skripsi* menika kaserat kangge njangkepi salah satunggaling pendadaran anggayuh gelar Sarjana Pendidikan.

Skripsi menika saged pungkasan anggenipun nyerat amargi awit sampun dipunsengkuyung saking mapinten-pinten *pihak*. Awit saking menika, panyerat ngaturaken agunging panuwun dhateng.

1. Bapak Prof. Dr. Rochmat Wahab, M. Pd. MA, minangka Rektor Universitas Negeri Yogyakarta ingkang sampun paring idin kangge nglampahi panaliten menika.
2. Bapak Prof. Dr. Zamzani, minangka Dekan Fakultas Bahasa dan Seni ingkang sampun paring kalodhangan anggen kula nyerat *skripsi* menika.
3. Prof. Dr. Suwardi, M. Hum minangka Pangarsa Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring idin kangge nglampahi panaliten menika.
4. Bapak Drs. Hardiyanto, M.Hum minangka pembimbing I saha Ibu Avi Meilawati S.Pd, MA minangka pembimbing II, ingkang sampun kersa paring bimbingan saha ngelmi ingkang migunani saengga *skripsi* menika saged dipunpungkasi kanthi sae.
5. Ibu Nurhidayati M.Hum minangka Pembimbing *Akademik* ingkang sampun maringi bimbingan saha pandom salebeting kula sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah.
6. Bapak Ibu Dosen Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring kawruh mawarni-warni inggih ingkang murakabi tumrap panyerat saha staf administrasi Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun mbiyantu babagan administrasi tumrap panyerat.

7. Bapak saha Ibu kula ingkang kula tresnani matur nuwun ingkang sampun paring panjurung saengga tansah tatag teteg satemah tutug tumrap panyerat saengga *skripsi* menika saged kaimpun.
8. Mbak Fitri saha dik Adit ingkang kula tresnani ingkang sampun paring semangat sahingga skripsi menika saged kasusun.
9. Mas Redha saha Mas Diwan ingkang kula tresnani ingkang sampun paring semangat sahingga skripsi menika saged kasusun.
10. Kanca-kanca kelas H/ 2009 saha kanca-kanca sanesipun ingkang sampun paring panjurung saha paring donga anggenipun nyerat *skripsi* menika.
11. Kanca-kanca Pendidikan Bahasa Jawa sarta sadaya pihak ingkang sampun mbiyantu boten saged kula sebutaken sadaya, ingkang sampun paring donga saha panjurung tumrap panyerat saengga *skripsi* menika saged kaimpun.

Skripsi menika tasih dereng kawastanan sae, jangkep, menapa malih sampurna. Pramila saking menika, panyerat nyuwun pamrayogi saha panyaruwe ingkang tamuju amrih langkung sae, jangkep, saha sampurnaning asiling panaliten menika. Wasana, mugi *skripsi* menika sageda murakabi.

Yogyakarta, 5 Februari 2015

Panyerat

Shinta Dwi Fitri Astuti

WOSING ISI

	kaca
IRAH-IRAHAN.....	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN.....	iii
WEDHARAN.....	iv
SESANTI	v
PISUNGSUNG.....	vi
PRAWACANA	vii
WOSING ISI	viii
<i>DAFTAR TABEL</i>	xi
<i>DAFTAR LAMPIRAN</i>	xii
SARINING PANALITEN	xiii
<i>DAFTAR SINGKATAN</i>	xiv
<i>PRATELAN TANDA</i>	xv
BAB I PURWAKA.....	1
A. Dhasaring Panaliten.....	1
B. Underaning Prekawis	2
C. Watesaning Panaliten	3
D. Wosing Prekawis.....	3
E. Ancasing Panaliten.....	4
F. Paedahing Panaliten	4
G. Pangertosan.....	4
BAB II GEGARAN TEORI	6
A. Gegaran Teori	6
1. Pangertosan <i>Morfologi</i>	6
B. <i>Proses Morfologi</i>	7
1. Afiksasi.....	8
2. Reduplikasi	11
3. Komposisi (tembung camboran).....	14
C. <i>Peranganing Morfologi</i>	15
a. <i>morfem</i>	15
b. <i>tembung</i>	16
c. <i>jinising tembung</i>	19
D. Pandhapuking <i>Morfologi</i> basa jawa	22
E. Panambang.....	23
a. Pangertosan panambang	23
b. ginanipun panambang	23
c. wujud panambang.....	24
F. Cerkak.....	32
G. Nalaring pikir	33
H. Panaliten ingkang Jumbuh.....	34

BAB III CARA PANALITEN	35
A. <i>Jinising</i> Panaliten	35
B. <i>Data</i> saha Sumberipun <i>Data</i>	35
C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	36
D. Pirantining Panaliten	36
E. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	37
F. Cara Ngesahaken <i>Data</i>	39
BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN	41
A. Asiling Panaliten	41
B. Pirembagan	44
1. Panambang awujud monomorfemis	45
a. <i>Panambang [-i]</i>	45
b. <i>Panambang [-a]</i>	46
c. <i>Panambang [-e]</i>	48
d. <i>Panambang [-an]</i>	65
e. <i>Panambang [-na]</i>	72
BAB V PANUTUP	75
A. Dudutan	75
B. <i>Implikasi</i>	76
C. Pamrayogi.....	76
DAFTAR PUSTAKA	77
LAMPIRAN.....	79

DAFTAR TABEL

Kaca

<i>Tabel 1.</i> Tuladha <i>kartu Data</i> asiling panaliten panambang ing cercak wonten kalawarti Sempulur warsa 2011-2012.....	37
<i>Tabel 2.</i> Tuladha <i>Tabel Analisis Data</i> asiling panaliten panambang ing cercak wonten kalawarti <i>Sempulur</i> warsa 2011-2012.....	38
<i>Tabel 3.</i> Tuladha <i>tabel asiling</i> panaliten panambang ing cercak wonten kalawarti Sempulur warsa 2011-2012.....	39
<i>Tabel 4.</i> Panambang ing <i>Cerkak wonten kalawarti Sempulur warsa 2011-2012</i>	41

DAFTAR LAMPIRAN

<i>Data Contoh Panambang ing Cerkak wonten Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012.....</i>	Kaca 79
--	------------

Panambang ing Cerkak wonten Kalawarti Sempulur Warsa 2011-2012

**Dening: Shinta Dwi Fitri Astuti
NIM 0920524475**

SARINING PANALITEN

Panaliten menika gadhah kalih ancasipun panaliten ingkang sapisan inggih menika panaliten kangge ngandharaken wujudipun panambang ing cerkak wonten kalawarti sempulur warsa 2011-2012. Kaping kalih inggih menika panaliten kangge ngandharaken ginanipun panambang ing cerkak wonten kalawarti sempulur warsa 2011-2012.

Panaliten menika kalebet panaliten *deskriptif*. Sumbe data ingkang dipunginakaken inggih menika cerkak kalawarti sempulur warsa 2011-2012. *Data* saking panaliten menika awujud panambang. Cara ngempalaken *data* wonten ing panaliten menika kanthi cara maos saha nyerat. *Data* dipungarap kanthi cara analisis *deskriptif*. Caranipun manggihaken *validitas* data ngginakaken *triangulasi teori* saha pamanggihipun para ahli, lajeng kangge manggihaken *reliabilitas* data ngginakaken *reliabilitas stabilitas*.

Asiling panaliten menika wujudipun data panambang wonten ing cerkak kalawarti *Sempulur* warsa 2011-2012, data ingkang dipunpanggihaken inggih menika ukara-ukara, salajengipun dipunklasifikasi supados saged nemtokaken wujud saha ginanipun panambang. Cerkak ingkang dipuntliti wonten enem (6) cerkak ingkang kaperang dados sekawan edisi. Asiling panaliten dipunlebetaken wonten ing tabel *data analisis*. Saking panaliten menika wonten gangsal (5) panambang inggih menika awujud polimorfemis panambang {-e/-ne} tuladhanipun tembung *atine*, tembung *atine* menika ndhapuk tembung aran. Awujud polimorfemis panambang {-i/-ni} tuladhanipun tembung *nesoni*, tembung *nesoni* menika ndhapuk tembung kriya. Awujud polimorfemis panambang {-a} tuladhanipun tembung *metua*, tembung *metua* menika ndhapuk tembung kriya. awujud polimorfemis panambang {-an} tuladhanipun *subuhan*, tembung *subuhan* menika ndhapuk tembung kriya saha awujud polimorfemis panambang {-na} tuladhanipun *cepakna*, tembung *cepakna* menika ndhapuk tembung kriya.

CEKAKAN

Fp : fungsi panambang

Ntar : ndhapuk tembung aran

Ntkr : ndhapuk tembung kriya

Ntkah : ndhapuk tembung kahanan

Sm : sempulur

Tar : tembung aran

Tkah : tembung kahanan

Tkr : tembung kriya

Wp : wujud panambang

PRATELAN TANDA

/	: wates <i>morfem simulfiks</i>
→	: nedahaken proses <i>simulfiks</i>
∧	: nedahaken bagan proses pandhapuking tembung andhahan <i>simulfiks</i>
{...}	: nedahaken ingkang wonten salebeting kurung menika <i>morfem</i>
(...)	: ingkang wonten saebeting kurung menika katrangan tambahan
+	: nedahaken gayutan antawisipun satuan <i>lingual</i>
'...'	: wonten salebeting tanda petik inggih menika makna utawi satuan <i>lingual</i>
“...”	: nedahaken <i>kutipan langsung</i>

BAB 1 PURWAKA

A. Dhasaring panaliten

Basa wonten ing cariyos cerkak Kalawarti Sempulur kalebet basa ingkang sinerat. Basa ingkang sinerat menika kadadosan saking perangan-perangan, wujudipun wacana, *paragraf*, ukara, *klausa*, *frasa*, saha tetembungan. Tetembungan menika kadadosan saking satunggal *morfem* utawi langkung. *Morfem* dipunperang supados kalih inggih menika *morfem bebas* kalihan *morfem* ingkang kaiket, *morfem* ingkang kaiket menika dipunwastani wuwuhan.

Wuwuhan miturut Mulyana (2007: 13) dipunperang dados sekawan inggih menika ater-ater, seselan, panambang saha gabungan (*konfiks*). Panambang inggih menika jinising wuwuhan ing sawingkingipun tembung lingga. Panyeratanipun kedah sumambung rapet kaliyan tembung ingkang mapan ing sisih kiwanipun saha boten saged madeg piyambak.

Mulyana ngandharaken wujudipun panambang menika maneka warni saha wonten ginanipun piyambak-piyambak. Wujudipun panambang inggih menika {-i}, {-a}, {-e}, {-en}, {-an}, {-na}, {-ana} saha {-ake}. Panambang kasebat kapanggihaken wonten ing cerkak kalawarti Sempulur. Wujud panambang menika saged dipuntingali saking tetembungan ingkang sinerat wonten ing cerkak kalawarti sempulur .

Panambang {-i}, {-ake}, {-a}, {-en}, {-na}, saha {-ana}, ginanipun inggih menika wonten ing mujudaken tembung kriya. Panambang {-an} saha {-e} mujudaken tembung kriya saha tembung aran, nanging panambang {-an} saged

mujudaken tembung kahanan. Saking mapinten-pinten wujud saha ginanipun panambang wonten ing nginggil menika minangka sarana wonten ing nemtokaken ginanipun tembung wonten salebeting cerkak kalawarti Sempulur. Tuladhanipun wonten ngandap menika.

Kuburan ambyar ing mangsa rendheng, Maejan sigar nyirnakake urip peteng, bareng muluking kukus dupa ngawiyati, musna,, Angronce wangine kembang mlathi gegayuhan luhur.(SME2,2012/CK45/P58/K1)

Tembung “*kuburan*” inggil menika saking tembung lingga “kubur” pikantuk panambang {-an} dados “*kuburan*”. Tembung “*kuburan*” mujudaken tembung aran tegesipun panggonan kangge tiyang pejah.

Andharan ing nginggil minangka dhasar panaliten ingkang badhe dipuntindakaken, panaliten menika ngrembag bab wujud saha ginanipun panambang wonten ing cerkak kalawarti Sempulur. Cerkak wonten salebeting kalawarti Sempulur menika prelu dipuntaliti amargi supados nggampilaken sinauni bab panambang wonten cerkak mliginipun cerkak wonten ing kalawarti Sempulur. Satemah panaliten ingkang badhe dipuntindakaken irah-irahanipun ”Panambang ing Cerkak Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012”.

B. Underaning Prakawis

Adhedhasar dhasaring panaliten ing nginggil underaning prakawisipun inggih menika;

1. badhe ngandharaken tetembungan ingkang ngginakaken maneka warni wuwuhan wonten Cerkak ing Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012;
2. badhe ngandharaken panambang minangka salah satunggaling jinis wuwuhan wonten ing cerkak kalawarti Sempulur warsa 2011-2012;

3. badhe ngandharaken wujudipun panambang wonten cerkak kalawarti *Sempulur* warsa 2011-2012;
4. badhe ngandharaken ginanipun panambang wonten cerkak kalawarti *Sempulur* warsa 2011-2012.

C. Watesaning Prakawis

Watesaning prakawis Panambang ing Cerkak Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012 inggih menika naliti wujuding panambang saha ginanipun panambang wonten ing cerkak kalawarti sempulur. Wujudipun panambang inggih menika panambang {-i}, {-a}, {-e}, {-en}, {-an}, {-na}, {-ana} saha {-ake}. Panambang {-i}, {-ake}, {-a}, {-en}, {-na}, saha {-ana}, ginanipun inggih menika mujudaken tembung kriya. Panambang {-an} saha {-e} mujudaken tembung kriya saha tembung aran, nanging panambang {-an} saged mujudaken tembung kahanan.

D. Wosing Prakawis

Adhedhasar watesaning perkawis wosing prakawisipun inggih menika;

1. Kadospundi wujud panambang wonten cerkak kalawarti Sempulur warsa 2011-2012;
2. kadospundi ginanipun panambang wonten cerkak kalawarti Sempulur warsa 2011-2012;

E. Ancasing Panaliten

Ancasing panaliten Panambang ing Cerkak Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012 inggih menika;

1. ngandharaken wujuding panambang wonten ing cerkak kalawarti Sempulur warsa 2011-2012;

2. ngandharaken ginanipun panambang wonten ing cerkak kalawarti Sempulur warsa 2011-2012.

F. Paedahing Panaliten

Paedahing panaliten panambang ing Cerkak Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012 kaperang dados kalih inggih menika paedah teoritis saha paedah praktis;

1. paedah teoritis panaliten menika saged nggunggung kawruh babagan *morfologi* mliginipun babagan panambang inggih menika wonten ing cerkak kalawarti Sempulur warsa 2011-2012;
2. paedah praktis panaliten menika, sageda mbiyantu pamaos mliginipun pangangge basa Jawi saha masarakat wonten ing sinau saha gladhen damel tembung panambang.

G. Pangertosan

Pangertosan adhedhasar irah-irahan panambang ing Cerkak Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012 ngandhap menika;

1. kalawarti *Sempulur* menika kalawarti ingkang dipunterbitaken dening Dinas Kebudayaan Daerah Istimewa Yogyakarta. Kalawarti *Sempulur* kababar kaping sekawan setunggal taun, panaliten menika ngginakaken Kalawarti Sempulur warsa 2011-2012;
2. cerkak inggih menika salah satunggaling karya satra cariyos ingkang ngandharaken samukawis ingkang *fiktif*.
3. Panambang utawi *akhiran (sufiks)* inggih menika wuwuhan ingkang dumunung ing sawingkingipun tembung. Panyeratanipun kedah sumambung

raket kalihan tembung lingganipun (*serangkai*) saha boten saged dipunpisah.
Panambang ing basa Jawi inggih menika {-i}, {-a}, {-e}, {-en}, {-an}, {-na},
{-ana}, saha {-ake}.

BAB II GEGARAN TEORI

A. *Morfologi*

Morfologi menika saking basa Yunani, inggih menika *morpho* tegesipun wujud saha *logos* tegesipun ngelmu (Kalibi lumantar Mulyana, 2007: 5). Miturut Mulyana (2007: 5), *morfologi* inggih menika *cabang* ngelmu *linguistik* ingkang nyinaoni babagan susunan utawi perangan-perangan tembung kanthi cara *gramatikal*. Pangertosan menika jumbuh kalihan andharanipun Verhaar (1995: 97), inggih menika *morfologi* minangka *cabang linguistik* ingkang ngandharaken perangan dhasar basa kanthi *gramatikal*. Magepokan kalihan *satuan gramatikal*, Nurhayati saha Mulyani (2006: 64) ngandharaken bilih *morfologi* menika wonten kalih *satuan gramatikal*, *satuan gramatikal* ageng inggih menika tembung saha *satuan gramatikal* ingkang alit inggih menika morfem.

Soeparno (2003: 72) ngendikakaken *morfologi* minangka peranganing basa ingkang ngrembag babagan wujud saha anggenipun mujudaken tembung. Jumbuh kalihan Samsuri (1988: 34), *morfologi* minangka peranganing ngelmu basa ingkang ngrembag bab tembung saha caranipun mujudaken tembung. Tembung saged dipun-ewahi kanthi tigang cara, inggih menika (1) ngewahi wujud dhasar, (2) ngangge cara tartamtu wonten ing ngewahi, saha (3) tembung enggal asiling ewahan.

Ramlan (1988: 15) ngandharaken *morfologi* menika perangan saking ngelmu basa ingkang nyinau *seluk beluk* tembung sarta ewahipun wujud tembung saklajengipun Nurhayati (2001: 2) mratelakaken *morfologi* inggih menika

“cabang linguistik yang membicarakan atau mengidentifikasi seluk beluk pembentukan kata”.

Morfologi inggih menika cabang linguistik ingkang mratelakaken babagan *seluk beluk* pandhapuking tembung. Tuladhanipun inggih menika awan, abang, lunga, lima.

Menawi dipun-analisis sedaya pamanggih ngengingi pangertosan *morfologi*, kathah para ahli ngandharaken bilih *morfologi* menika minangka salah satunggaling *cabang* saking ngelmi basa *linguistik*, kathahipun pangertosan menika ngandharaken bilih bidang *kajian morfologi* menika inggih saking *seluk-beluk* pandhapuking tembung. Saking *analisis* menika saged dipunpendhet dudutanipun ngengingi pangertosan *morfologi* inggih menika cabang *linguistik* ingkang ngrembag wujud kaliyan proses pandhapuking tembung. Proses pandhapuking tembung menika sambet-sinambet kaliyan ewah-ewahan wujud tembung menika dhateng *wujudipun* tembung saha *fungsi*ipun.

Gegayutan kalihan panaliten ingkang badhe dipuntindakaken ngrembag panambang ing cerkak wonten kalawarti Sempulur warsa 2011-2012 jumbuh kalihan bidang kaji *morfologi*. Satemah menika wonten ing dhasar panaliten ingkang badhe dipuntindakaken.

B. Proses Morfologi

Proses morfologi inggih menika proses ewah-ewahaning tembung saking wujud aslinipun supados wujud sanes (Ramlan, 2001: 51). Saking andharan menika saged dipunmangertosi bilih *proses morfologi* inggih menika proses pandhapuking tembung. Samsuri (1988: 190) ugi ngandharaken bilih cara

pandhapuking tembung-tembung kanthi nggabungaken *morfem* setunggal kaliyan *morfem* sanesipun dipunwastani *proses morfologi*. Andharan menika menawi dipunpirsani, saged dipundudut bilih *proses morfologi* inggih menika pandhapukipun tembung kanthi cara ngraketaken *morfem* setunggal kaliyan *morfem* sanesipun. Pandhapukipun *morfem* kasebut nuwuhaken teges ingkang beda kaliyan wujud asalipun.

Sudaryanto wonten ing Mulyana (2007: 17) mratelakaken proses *morfologi* umumipun dipunperang dados tiga inggih menika *afiksasi*, *reduplikasi* saha *pemajemukan*. Langkung jangkep Sudaryanto (1992: 18) paring pangandikan *proses morfologi* menika pandhapuking tembung kanthi ngewahi wujud dhasaripun ingkang awujud *morfem leksikal*. Pandhapukipun tembung menika kanthi cara ngraketaken *morfem leksikal* kalihan *morfem terikat*.

Saking andharan para ahli ing nginggil dudutan bilih prproses *morfologi* menika pandhapuking tembung, inggih menika ewah-ewahaning tembung kanthi cara ngraketaken *morfem leksikal* kaliyan *morfem terikat*. Proses *morfologi* menika wujudipun wonten tiga inggih menika *afiksasi*, *reduplikasi*, saha *komposisi*. Wondene katranganipun supados wonten ing ngandhap menika :

1. Afiksasi (Wuwuhan)

Miturut Antunshono (1960: 14) asilipun *afiksasi* wonten basa Jawa dipunsebut tembung andharan, tegesipun tembung lingga menika owah amargi pikantuk wuwuhan ingkang manggon wonten ngajeng (ater-ater), tengah (seselan), lan mburi (panambang). Pamanggih menika laras kaliyan andharanipun Poedjosoedarmo (1979: 6) ingkang nerangaken bilih *Afiksasi* (wuwuhan) inggih

menika *proses* pandhapukipun tembung kanthi ngraketaken *afiks* wonten ing ngajeng, tengah, saha wingkingipun saking tembung lingga.

Wuwuhan salebeting basa Jawi miturut Nurhayati saha Siti Mulyani (2006: 70) gunggungipun wonten gangsal, inggih menika *prefiksasi*, *infiksasi*, *sufiksasi*, *konfiksasi*, saha *Simulfiks* (*afiks gabung*). Sasangka (2001:36) ngginakaken istilah imbuhan bebarengan wonten ing mastani *konfiks*. Ing ngandhap menika badhe kaandharaken wuwuhan kanthi langkung jangkep.

1) Ater-ater (*Prefiksasi*)

Prefiksasi inggih menika proses muwuhaken *afiks* wonten ing sakngajengipun tembung lingga. Miturut Nurhayati (2001:13) *prefiksasi* inggih menika *proses* muwuhaken *morfem* tunggal utawi *kompleks* wonten sakngajenging tembung lingga. Jinising ater-ater wonten basa Jawi kathah wujudipun. Tuladhanipun wuwuhan {*di-*}, {*ka-*}, {*ke-*}, {*sa-*}, {*pa-*}, {*pi-*}, {*dak-/tak-*}, {*kok-/tok-*}, *N-* {*n-*, *ny-*, *m-*, *ng-*}. Tuladhanipun kados tembung aklambi, dipangan, katulis, kegepuk, saomah, pawarta, pitakon, daksiram, koksapu, ndelok, nyucuk, medang, nggotong.

$$\{\text{Klambi}\} \longrightarrow \{\text{a-}\} + \{\text{klambi}\} \longrightarrow \{\text{aklambi}\}$$

2) Seselan (*infiksasi*)

Wuwuhan ingkang manggenipun wonten satengahing tembung lingga dipunwastani seselan. Seselan menika cacahipun mboten kathah kadosdene ater-ater, Miturut andharanipun Nurhayati (2001:23) seselan wonten basa Jawi cacahipun namung wonten 4 *morfem* inggih menika {*-in-*}, {*-um-*}, {*-er-*}, kaliyan

{-el-}. Seselan {-in-} ndhapuki *fungsi* tembung kriya *pasif*. Tuladha tembungipun inggih menika ginambar, tinampa, sumunar, cerongat, keluruk.

{Gambar} → {-in} + {gambar} → {ginambar}

3) Panambang (*sufiksasi*)

Wuwuhan ingkang raketipun wonten ing sawingkinging tembung lingga inggih menika dipunarani panambang utawa *sufiksasi*. Miturut Nurhayati (2001:25) Panambang wonten basa Jawi wujudipun inggih menika {-i}, {-ake}, {-a}, {-en}, {-na}, {-ana}, saha {-an}, {-e}. Panambang {-i} saha {-ake} kathahipun kapadosaken wuwuhan ingkang manggone sesarengan kadosdene *simulfiks* saha *konfiks*. Tegesipun panambang menika dipunwuwuhaken sesarengan dhateng sawijining tembung lingga. Tuladhanipun nglegani, diuwongake, lungaa, abangen, paculna, sebutana, jagongan, wayahe.

{pacul} → {pacul} + {-na} → {paculna}

4) *Konfiksasi*

Konfiksasi inggih menika proses muwuhaken *afiks* ingkang awujud *konfiks* (*prefiks* saha *sufiks*). Tegesipun menawi muwuhi tembung menika ater-ater saha panambang kedah dipunraketaken sesarengan dhateng tembung lingganipun. Tuladhanipun tembung *tiba* pikanthuk wuwuhan *konfiks* {ke-/an} mujudaken tembung *ketiban*, tembung *abang* pikanthuk wuwuhan *konfiks* {N-(m-)/i} mujudaken tembung *ngabangi*, lan sapanunggalipun. Wonten basa Jawi *konfiks* menika cacahipun kathah antawisipun {ke-/an}, {N-/i}, {di-/ake}, {di-/i}, {pa-/an}, lan sapanunggalipun.

{tiba} → {ke-/an} + {tiba} → {ketiban}

5) *Simulfiks*

Simulfiks inggih menika *proses* muwuhaken *afiks* ingkang wujudipun wuwuhan gabung, tegesipun kados awujud gabungan saking ater-ater saha panambang utawa seselan saha panambang ingkang rumaket wonten tembung lingga. Tuladhanipun *afiks* {N-/ake} ingkang dipunraketaken dhateng tembung *jupuk* mujudaken tembung *njupukake*, saklajengipun tembung *jupuk* pikanthuk *afiks* {di-/i} nsupadosaken tembung *dijupuki*, lan sapanunggalipun. Wonten basa Jawi wuwuhan gabung *simulfiks* menika maneka warni antawisipun {N-/ake}, {di-/i}, {di-/ake}, {N-/i}, {ka-/an}, {pa-/an}.

Limrahipun wuwuhan gabung *simulfiks* kaliyan *konfiks* menika kathah ingkang mirsani wuwuhan menika sami, ananging sejatinipun beda. Bedanipun inggih menika *konfiks* anggenipun muwuhi tembung menika, ater-ater saha panambang kedah dipunraketaken sesarengan dhateng tembung lingganipun, wondene wuwuhan gabung *simulfiks* menika caranipun muwuhaken dipuntindakaken kanthi cara gegantosan utawa selang-seling (setunggal boko setunggal). Langkung kathahipun wuwuhan gabung *simulfiks* menika badhe dipunrembag wonten andharan babagan *simulfiks* salajengipun. Tuladhanipun *simulfiks* inggih menika ditulis, diparani.

2. **Reduplikasi (Tembung Rangkep)**

Proses morfologi ingkang kaping kalih inggih menika *reduplikasi*. Wonten paramasastra Jawi *reduplikasi* menika sami kaliyan tembung rangkep. Wonten basa Jawi tembung rangkep inggih menika proses pandhapuking tembung kanthi

ngambali sedaya utawa sakperangan saking tembung lingganipun (Wedhawati, 2006:41).

Tembung rangkep wonten basa Jawi miturut Endang Nurhayati (2001: 39-47) saged dipunperang supados 7 inggih menika; tembung dwilingga, tembung dwilingga salin swara, tembung dwipurwa, tembung dwipungkasan, tembung rangkep kanthi muwuhi *afiks*, tembung rangkep semu, *reduplikasi semantik* utawa saroja rangkap.

1. Dwilingga

Dwilingga inggih menika ngambali kanthi wantah morfem dhasar utawi tembung lingganipun. Tembung rangkep nggadhahi fungsi kangge dhapak tembung ingkang sipatipun tunggal dados polis aha mgewahi jinisipun. Tuladhanipun inggih menika ayu-ayu, esuk-esuk, buku-buku, udan-udan.

$$\{\text{Udan}\} \longrightarrow \{\text{udan}\} + \text{R (rangkep)} \longrightarrow \{\text{udan-udan}\}$$

2. Dwilingga salin swara

Dwilingga salin swara inggih menika proses ngewahi tembung dados tembung rangkep ingkang ngewahi swanten saking tembung lingga ingkang dipunambali. Ewahaning swanten saged mapan wonten ngajeng utawi wingking saking sawijining morfem. Tuladhanipun inggih menika bola-bali, ika-iki.

$$\{\text{iki}\} \longrightarrow \{\text{iki}\} + \text{R} \longrightarrow \{\text{ika-iki}\}$$

3. Dwipurwa

Dwipurwa inggih menika proses ngrangkep ingkang wujud rangkep fonemisipun sami kaliyan wujud fonemis awal bentuk dhasaripun. Proses dwipurwa menika ndhapuk wontenipun teges *jamak* saha kuantitas. Adatipun fonem wonten silabe ingkang dipunambali dipunewahi dados fonem /e/. Tuladhanipun inggih menika rereged, saking tembung lingga reged ingkang dipunrangkep wonten ing wiwitaning tembung saengga dados rereged.

4. Dwipungkasan

Dwipungkasan inggih menika proses rangkep silabe akhir ingkang dipunambali wonten sawingkinging silabe akhir. Tuladhanipun inggih menika nyengenges, njegeges, nyemimih.

$$\{\text{Nyemih}\} \longrightarrow \{\text{nyemih}\} + \text{R} \longrightarrow \{\text{nyemimih}\}$$

5. Rangkep kanthi wuwuhan

Rangkep kanthi wuwuhan inggih menika proses ndhapuk tembung rangkep kanthi muwuhaken wuwuhan wonten tembung rangkepipun. Wuwuhan ingkang saged dipunwuwuhaken inggih menika ater-ater sarta panambang. Tuladhanipun inggih menika sadalan-dalan, cecekeran.

$$\{\text{dalan}\} \longrightarrow \{\text{sa-}\} + \{\text{dalan}\} + \text{R} \longrightarrow \{\text{sadalan-dalan}\}$$

6. Rangkep semu

Rangkep semu inggih menika tembung ingkang katingal kados ngalami proses rangkep ananging menika tembung lingga utawi lingga andhahan. Wonten kasus menika tembung boten ngalami ewah-ewahan.

Tembung menika nggadhahi setunggal teges kemawon. Tuladhanipun inggih menika ali-ali, undur-undur, alen-alen.

7. Rangkep semantik

Rangkep semantik inggih menika nggabungaken kalih tembung ingkang nggadhahi teges sami. Wonten basa Jawi bentuk menika asring dipunwastani wujud saraja. Proses menika boten ngewahi jinising tembung. Tuladhanipun inggih menika tembung andhap asor, teguh santosa.

3. *Komposisi* (Tembung Camboran)

Wonten basa Jawi, *komposisi* menika dipunwastani Tembung Camboran. Sasangka (1989: 79) mratelakaken bilih *proses komposisi* menika *proses* kalih tembung utawa langkung ingkang dipunraketaken supados setunggal tembung enggal ugi gadhah teges enggal. Saking andharan ahli menika saged kadudut bilih Tembung Camboran (*komposisi*) dipunmangertosi *proses* ngraketaken kalih *morfem* dasar ingkang gadhah wuwuhan utawa mboten ingkang ngasilaken tembung enggal utawa makna enggal.

Tembung Camboran wonten basa Jawi nggadhahi kalih jinis, kekalih jinisipun wonten ing ngandhap menika:

a) Tembung Camboran Wutuh

Pangertosan tembung camboran wutuh inggih menika tembung camboran ingkang pandhapukipun kesupadosan saking wujud lingga ingkang wutuh. Tuladha saking tembung camboran wutuh kados raja lele, lembah manah, tepaslira, semar mendem.

b) Tembung Camboran Tugel

Pangertosan tembung camboran tugel inggih menika tembung camboran ingkang pandhapukipun kesupadosan saking wujud lingga ingkang dipunccekakaken. Tuladha saking tembung camboran tugel kados dhegus (gedhe lan bagus), dubang (idu lan abang), lunglit (balung lan kulit), lsp.

C. Peranganing Morfologi

1. Morfem

Morfem inggih menika perangan *gramatik* ingkang langkung alit saha boten ngewrat perangan sanes minangka peranganipun (Ramlan,1987: 32). Pangertosan menika jumbuh kalihan andharanipun Alwasilah (1985: 101), bilih morfem minangka perangan ingkang alit ingkang ngewrat teges. Soeparno (2003: 91) ugi ngandharaken morfem inggih menika wujud *gramatikal* ingkang langkung alit. Dene miturut andharanipun Chaer (1994: 149), morfem inggih menika wujud ingkang sami saha saged mujudaken perangan sanes kanthi makaping-kaping. Satemah *morfem* menika perangan gramatik ingkang alit.

Wuwuhan menika wonten ing ngraketaken satunggaling perangan dhateng perangan sanesipun. *Morfem* menawi dipuntingali saking wujudipun, kaperang supados kalih inggih menika tunggal saha *komplek (polimorfemis)*, wonten ing tata tembung wujud tunggal saged dipunwastani *morfem* tunggal. Wondene, ingkang wujud *komplek* dipunwastani morfem *kompleks*.

Wujud tunggal minangka wujud ingkang boten saged dipundamel perangan ingkang langkung alit malih. Wondene, wujud *kompleks* saged kaperang supados perangan ingkang langkung alit.

Adhedhasar wujudipun, *morfem* dipunpilah dados morfem asal (pangkal), *morfem* dhasar, saha *morfem* asiling wewujudan utawi turunan. *Morfem* asal inggih menika *morfem* ingkang bebas (lingga), *morfem* dhasar inggih menika *morfem* ingkang saged rumaket kaliyan *morfem* sanes, inggih menika kados wuwuhan, *klitika*, saha wujud dhasar saking sanesipun utawi kanthi camboran (Nurhayati saha Mulyani, 2006: 64).

Saking andharan nginggil dudutan bilih *morfem* minangka perangan *gramatik* ingkang alit, mujudaken perangan sanes kanthi makaping-kaping saha ngewrat teges. Morfem menika wonten kalih inggih menika morfem bebas lan morfem ingkang kaiket. Menawi dipuntingali saking wujudipun, *morfem* kapilah supados morfem asal (pangkal), *morfem* dhasar, saha *morfem* asiling wewujudan utawi turunan. Utawi lajeng saking andharan para ahli menika saged kadamel dudutan bilih tembung inggih menika *satuan* basa ingkang langkung alit, saged madeg piyambak saha gadhah teges. Tembung wonten ing basa Jawa dipunbedakaken adhedhasar wujud saha jinisipun.

2. Tembung

Miturut Wedhawati (2006: 37) tembung inggih menika satuan lingual ingkang langkung alit ing tata ukara. Kawontenan tembung saged wonten ing *deskripsi morfologi* utawi *deskripsi sintaksis*. Wonten ing *sintaksis*, tembung inggih menika satuan lingual bebas ingkang paling alit. Tuladhanipun inggih menika wong, bocah, turu.

Nurlina, dkk (2004: 8) mratelakake tembung inggih menika satuan basa ingkang saged madeg piyambak, kadadosan saking *morfem* tunggal utawi

gabungan *morfem*. Miturut Chaer (1994: 162), tembung inggih menika satuan basa ingkang nggadhahi satunggal pangertosan ; utawi tembung menika deretan huruf ingkang dipunapit kalih *spasi* lan nggadhahi satunggal pangertosan. Tembung ugi saged dipunsebat *morfem* bebas.

Sasangka (2001: 34) nggadhahi pamanggih bilih tembung inggih menika reroncening swanten ingkang dipunwedharaken saking lebeting lisan ingkang nggadhahi teges. Tegesipun, reroncening swanten ingkang medal saking lisan ingkang boten wonten tegesipun menika boten dipunwastani tembung. Tuladhanipun bom, gong, pari, rekasa, saha kulina. Pangertosan salajengipun dipunandharaken Antunshono (1956: 13) ingkang ngandharaken bilih tembung lingga menika sadaya tembung ingkang dereng ewah saking asalipun. Saking andharan para ahli ing nginggil saged kadamel dudutan bilih tembung lingga menika tembung ingkang wetah, ingkang dereng rinaketan menapa-menapa utawi sadaya tembung ingkang dereng ewah saking asalipun.

Subalidinata, Sasangka (2001: 36) ngandharaken bilih tembung andharan inggih menika tembung ingkang sampun ewah saking lingganipun amargi pikantuk wuwuhan. Wuwuhan utawi *afiks* wonten basa Jawi wujudipun wonten sekawan, inggih menika ater-ater, seselan, panambang, saha wuwuhan sesarengan.

1) Ater-ater

Miturut Sasangka (2001: 36), ater-ater inggih menika wuwuhan ingkang mapan wonten ing wiwitaning tembung. Pangertosan menika sami kaliyan pangertosan Subalidinata (1994: 2). Wonten ing ngelmu basa ater-ater lumrahipun sinebut *awalan* utawi *perfiks*.

Sasangka (2001: 36) salajengipun ngandharaken bilih ater-ater basa Jawa cacahipun wonten kathah inggih menika : *ater-ater anuswara, ater-ater a-, ka-, di-, sa-, pa anuswara-, pi-, pri-, pra-, tar-, kuma-, kami-, saha kapi-*. Ater-ater menika anggenipun nyerat sumambung utawi rinaket kaliyan tembung lingganipun.

Saking andharan ing nginggil menika saged kadamel dudutan bilih ater-ater inggih menika wuwuhan ingkang mapanipun wonten ing wiwitaning tembung lingga utawi wonten ing sisih kiwanipun tembung lingga saha anggenipun nyerat sumambung utawi gandheng kaliyan tembung lingganipun. Ater-ater menika wonten 17, antawisipun : *ater-ater anuswara, ater-ater a-, ka-, di-, sa-, pa anuswara-, pi-, pri-, pra-, tar-, kuma-, kami-, saha kapi-, ma-, dak/tak-, kok/tok-*.

2) Seselan

Sasangka (2001: 51) ngandharaken seselan (*infiks*) inggih menika wuwuhan ingkang kadunungaken ing tengah. Wujudipun seselan ing basa Jawa cacahipun wonten sekawan inggih menika *-um, -in, -er saha el*. Andharanipun Sasangka menika jumbuh kalihan Subalidinata (1994: 32) saha Mulyana (2011: 16). Dipunsebat seselan amargi wuwuhan menika dumunung wonten ing madyaning tembung.

3) Wuwuhan sesarengan

Sasangka (2001: 75) ngandharaken wuwuhan sesarengan menika wuwuhan ingkang awujud ater-ater (*prefiks*) saha panambang (*sufiks*) ingkang dipunraketaken ing tembung lingga kanthi sesarengan. Wuwuhan menika dipunperang supados kalih, inggih menika wuwuhan sesarengan rumaket utawi

konfiks saha wuwuhan sesarengan boten rumaket. Ingang kalebet wuwuhan sesarengan rumaket utawi *konfiks* inggih menika *ka- -an, ke- -en, pa- -an, paa -an, saha pra- -an*. Wuwuhan sesarengan boten rumaket wonten ing basa Jawa menika antawisipun *a- -i, a- -a, a- -ake, a- -ana; di- -i, di- -a, di- -ake, di- ana; -in- -i, -in- -ake, -in- -ana, sa- -e*.

3. Jinising tembung

Wedhawati (2006: 37) mratelakaken pangertosan tembung inggih menika satuan lingual paling alit wonten ing tata ukara. Wondene Ramlan (wonten ing Mulyana, 2007: 12) ngandharaken bab ingkang gegayutan kaliyan wujuding tembung inggih menika satuan lingual basa ingkang kaperang saking satunggal morfem utawi langkung saking satunggal morfem. Bab jinising tembung wonten ing basa jawa dipunandharaken dening Suhono kaliyan Padmosoekotjo (wonten ing Mulyana, 2007: 38) jinising tembung menika dipunperang supados sedasa kadadosan wonten ing ngandhap menika

1. Tembung aran

Tembung aran inggih menika tembung ingkang mratelakaken namaning barang utawi menapa kemawon ingkang dipunanggep barang. Adatipun tembung aran menika saged sumambung kaliyan tembung ‘dudu’ utawi ‘ana’, saha boten saged sumambung kaliyan tembung ‘ora’. Tuladhanipun inggih menika watu, manggis, saha dhemit.

2. Tembung kriya

Tembung kriya inggih menika tembung ingkang mratelakaken solah bawa utawi tumindak. Tembung kriya ugi saged ngemu teges lumakuning kaanan.

Tembung kriya ingkang mratelakaken tandhang gawe inggih menika mbalang, nendhang, ngantem, saha njiwit. Wondene tembung kriya ingkang mratelakaken lumakuning kaanan kadosta mecah, mbledos, saha kempes. Tembung kriya saged dipunperang supados kalih inggih menika kriya tanduk saha kriya tanggap. Tembung kriya tanduk inggih menika tembung kriya ingkang jejeripun supados paraga. Tembung kriya tanggap inggih menika tembung kriya ingkang jejeripun supados sasaran. Tuladhanipun inggih menika ayu, pinter.

3. Tembung katrangan

Tembung katrangan inggih menika tembung ingkang nerangaken tembung sanesipun. Tembung katrangan menika saged nerangaken tembung aran, kriya, sifat, wilangan, saha ugi saged nerangaken tembung katrangan. Tembung katrangan ingkang nerangaken tembung katrangan menika sami kemawon kaliyan tembung katrangan ingkang dipuncamboraken kaliyan tembung katrangan sanes. Tembung katarangan menika namung winates kadosta tembung arep, anggone, banget, saha dudu. Tuladhanipun inggih menika dudu, durung.

4. Tembung kahanan

Tembung kahanan, ingkang ugi sinebut tembung watak utawi tembung kaanan inggih menika tembung ingkang mratelakaken kaanan utawi watak sawijining barang utawi bab. Tembung kahanan saged dipunbedakaken supados kalih inggih menika tembung watak saha tembung kaanan. Tembung kahanan menika saged sumambung kaliyan tembung ‘luwih’, ‘rada’, ‘paling’, saha saged ugi sumambung kaliyan tembung ‘banget’.

5. Tembung sesulih

Tembung sesulih inggih menika tembung ingkang dipunginakaken minangka sesulih tiyang, barang, utawi menapa kemawon ingkang dipunanggep barang. Tembung sesulih menika wonten enem werni, inggih menika tembung purusa, pandarbe, panuduh, pitakon, panyilah, saha sadengah.

6. Tembung wilangan

Tembung wilangan inggih menika tembung ingkang mratelakaken gunggungipun barang. Tembung wilangan menika saged dipunginakaken ngetang gunggungipun tiyang, barang, kewan, saha salah satunggaling bab. Tembung wilangan menika saged, dipunperang supados tiga, inggih menika wilangan babon, wilangan susun, wilangan pecahan. Tuladhanipun inggih menika sewelas, sacuil, kapitu.

7. Tembung panggandheng

Tembung panggandheng inggih menika tembung ingkang gunanipun wonten ing nggandhengaken ukara setungal kaliyan ukara sanesipun supados ukara menika supados langkung dawa. Tembung panggandheng ugi saged wonten ing utawi nggandhengaken tembung setungal kaliyan setungalipun ing sawijining frasa. Tuladhanipun sawise, sadurunge, saha nalika. Tembung panggandheng saged dipunbedakaken supados kalih, inggih menika panggandheng salebeting ukara kaliyan sanjawinipun ukara.

8. Tembung ancer-ancer

Tembung ancer-ancer inggih menika tembung ingkang ginanipun wonten ing ngancer-nganceri papan utawi ngancer-anceri tembung aran. Tembung acer-

ancer menika tansah mapan wonten ing sakngajengipun tembung aran utawi tembung sifat. Tembung ancer-ancer menika gunggungipun winates. Tuladhanipun tembung ing, kanggo, karo, saha dening.

9. Tembung panyilah

Tembung panyilah inggih menika tembung ingkang dipunginakaken wonten ing nyilahaken patrap, barang utawi sawijining bab. Tembung panyilah tansah dumunung wonten ing sisih kiwanipun tembung ingkang dipunsilah saha tembung menika gunggungipun winates. Ingkang kalebet tembung panyilah inggih menika si, sang, sri, ingkang, sing, saha para.

10. Tembung panyeru

Tembung panyeru inggih menika tembung ingkang nggambaraken wedharipun raos seneng, raos kaget, raos kuciwa, raos kagelan, raos sisah, saha raos gumun. Tembung panyeru ugi wonten ingkang ngarani tembung lok. Tembung menika saged ngrumiyini ukara saha saged madeg piyambak. Ingkang kalebet tembung panyeru inggih menika adhuh, ah, he, lho, lha, o, oh, nah, wah, hah, heh, hus, huh, hi, sokur, hore, iyung, walah, tobat, eman, halo, yahud.

D. Pandhapuking Tembung Basa Jawa

Pandhapuking *morfologi* menika ngewahi tembung, miturut Sudaryanto (1992: 15) pandhapuking *morfologi* menika proses ngewahi tembung kanthi runtut ingkang kagungan teges enggal.

Samsuri (1988: 190) ngandharaken pandhapuking *morfologi* menika minangka cara wonten ing mujudaken tetembungan kanthi nggayutaken antawis setunggal *morfem* dhateng *morfem* sanes. Pangertosan menika jumbuh kaliyan

pamanggihipun Ramlan (1987: 51), bilih pandhapuking *morfologi* menika cara anggenipun wujudaken tetembungan. Pandhapuking *morfologi* ing basa Jawi kanthi cara *afiksasi, rangkepan, saha pemajemukan* (Sudaryanto, 1991: 18).

E. Panambang

1. Pangertosan

Miturut Mulyana (2007: 20), Panambang utawi *akhiran (sufiks)* inggih menika wuwuhan ingkang dumunung ing sawingkingipun tembung. Panyeratanipun sumambung kalihan tembung lingganipun utawi wujud dhasar. Panambang menika saged ngewahi teges saking tembung lingganipun.

Miturut Sasangka, (2001: 56), panambang utawi *akhiran {sufiks}* inggih menika wuwuhan ingkang dumunung ing sawingkingipun tembung. Panyeratanipun kedah kasambung rapet (serangkai) kaliyan tembung ingkang wonten ing sisih kiwanipun saha boten kenging kapisah. Panambang ing basa Jawi antawisipun: {-i}, {-a}, {-e}, {-en}, {-an}, {-na}, {-ana}, {-ane}, lan {-ake}.

Saking andharan para ahli menika saged kadamel dudutan bilih panambang (*sufiks*) inggih menika wuwuhan ingkang mapanipun wonten ing pungkasaning tembung lingga. Panambang wonten ing basa Jawa menika antawisipun {-i}, {-a}, {-e}, {-en}, {-an}, {-na}, {-ana}, {-ane}, saha {-ake}.

2. Ginanipun panambang

Miturut Mulyana (2007 : 20), ginanipun panambang dipunperang dados tiga inggih menika ndhapuk tembung kriya, ndhapuk tembung aran saha ndhapuk tembung kahanan. panambang {-i}, {-ake}, {-a}, {-en}, {-na}, {-ana} ndhapuk dados tembung kriya, panambang {-i}, {-ake}, {-a}, {-en}, {-na}, {-ana} menika

biasanipun ndhapuk tembung andhahan ingkang jinisipun tembung aran. Tuladhanipun wonten ing tembung jogedan. Mekaten ugi panambang {-e} ndhapuk tembung andhahan ingkang jinisipun tembung kaanan utawi katrangan. Tuladhanipun wonten ing tembung resike. Beda malih kaliyan panambang {-i} saha {-ake}. Panambang menika langkung asring muwuhi tembung lingga sesarengan kaliyan wuwuhan sanes. Tuladhanipun wonten ing tembung resiki saha takgawakake. Wonten ing tataran basa karma panambang {-ake} ewah dados {-aken} saha panambang {-e} ewah dados {-ipun}.

3. Wujud panambang

Miturut Sasangka, (2001: 56), wujud panambang wonten (9) inggih menika {-i}, {-a}, {-e}, {-en}, {-an}, {-na}, {-ana}, {-ane}, lan {-ake}. Lajeng wonten malih bilih miturut Mulyana (2007: 20) wujud panambang wonten (8) inggih menika {-i}, {-a}, {-e}, {-en}, {-an}, {-na}, {-ana}, {-ake}. Andharanipun miturut Mulyana wonten ngandhap menika.

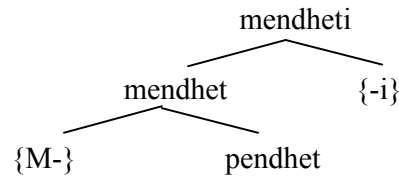
Wonten ing dhasar ngudhal panambang wonten ing panaliten menika panaliti migunakaken Saklajengipun Proses pandhapuking panambang badhe dipunandharaken mawi sarana *bagan* utawi *diagram* supados gampil dipunmangertosi. Saengga wonten ing perangan asiling panaliten saha pirembagan panaliti ugi ngginakaken *bagan* menika wonten ing ngandharaken wujud *panambang* ingkang wonten kalawarti sempulur warsa 2011-2012. *Bagan* menika kapendhet saking Ramlan (1997: 141) ingkang dipunwastani unsoa utawi unsur langsung. Proses saha tuladha saking wujud-wujudipun panambang badhe dipunandharaken wonten ngandhap:

a. Panambang {-i}, {-ni}

Sufiks {-i} dipunginakaken wonten ing tembung ingkang pungkasan tembung konsonan, wondene {-ni} dipunginakaken wonten ing tembung ingkang pungkasan tembung awujud vokal.

Tuladha :

- *Sufiks* {-i} dipunginakaken wonten ing tembung ingkang pungkasan tembung konsonan

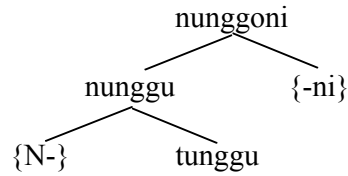

Bagan 1. Pandhapuking panambang 'mendeti' (Mulyana 2007 : 21)

(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung '*mendheti*' menika saking tembung lingga *pendhet* lajeng pikantuk panambang {-i} pramila dipunserat '*mendheti*'. Tegesipun tembung '*mendheti*' inggih menika mundhut barang-barang ingkang dhawah. Wujudipun panambang {-i} wonten ing nginggil saged dipuntingali wonten tembung '*mendheti*'. Tembung '*mendheti*' menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika saking tembung lingga *pendhet* dipunraket dening morfem {-i} wonten ing wingkingipun. Pramila morfem {-i} menika kalebet wujud saking panambang {-i}.

- Panambang {-ni} dipunginakaken wonten ing tembung ingkang pungkasan tembung awujud vokal.

Bagan 2. Pandhapuking panambang ‘nunggoni’ (Mulyana 2007 : 21)

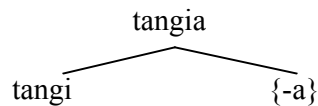
(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung ‘*nunggoni*’ menika saking tembung lingga *tunggu* lajeng pikantuk panambang {-ni}, pramila dipunserat ‘*nunggoni*’. Tegesipun tembung ‘*nunggoni*’ inggih menika ngentosi. Wujudipun panambang {-ni}, wonten ing nginggil saged dipuntingali wonten tembung ‘*nunggoni*’. Tembung ‘*nunggoni*’ menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika tembung lingga *tunggu* dipunraketi dening morfem {-ni}, wonten ing wingking. Pramila morfem {-ni}, menika kalebet wujud saking panambang {-ni}.

b. Panambang {-a}

Panambang {-a} dipunginakaken wonten ing damel tembung kriya *imperative* ing basa jawi.

Tuladha:

Bagan 3. Pandhapuking panambang ‘tangia’ (Mulyana 2007 : 22)

(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung ‘*tangia*’ menika saking tembung lingga *tangi* lajeng pikantuk panambang {-a} supados

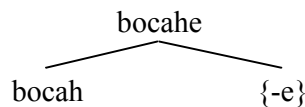
saged dipunserat ‘*tangia*’. Tegesipun tembung ‘*tangia*’ inggih menika dipundhawuhi *tangi*. Wujudipun panambang {-a} wonten ing nginggil saged dipuntingali wonten tembung ‘*tangia*’. Tembung *tangia* menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika tembung lingga *tangi* dipunraket dening morfem {-a} wonten ing wingking. Pramila morfem {-a} menika kalebet wujud saking panambang {-a}.

c. Panambang {-e}, {-ne}

Panambang {-e} dipunginakaken wonten ing tembung ingkang pungkasan tembung awujud konsonan, wondene {-ne} dipunginakaken wonten ing tembung ingkang pungkasan tembung awujud vokal.

Nalika tembung lingga dipunraketaken kaliyan sufiks {-ne} utawi {-e} wonten ewahan pocapan vokal ing tembung lingganipun ingkang dipunwastani *morfoalofonik* (sanes *morfofonemik*) amargi ewahing pocapan menika, boten sami kaliyan proses morfofonemik. Tegesipun boten saking setunggal fonem dhateng fonem sanesipun.

Tuladha :

Bagan 4. Pandhapuking panambang ‘bocahe’ (Mulyana 2007 : 21)

(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

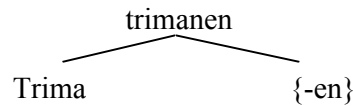
Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung ‘*bocahe*’ menika saking tembung lingga *bocah* lajeng pikantuk panambang {-e} pramila kaserat ‘*bocahe*’. Tegesipun tembung ‘*bocahe*’ inggih menika ngaturaken lare

ingkang dipunmaksud. Wujudipun panambang {-e} wonten ing nginggil saged dipuntingali wonten tembung ‘*bocahe*’. Tembung ‘*bocahe*’ menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika tembung lingga *bocah* dipunrakeri dening morfem {-e} wonten ing wingking. Pramila morfem {-e} menika kalebet wujud saking panambang {-e}.

d. Panambang {-en}

Panambang {-en} kasambung ing tembung lingga kang wusananipun vokal utawi konsonan.

Tuladha :

Bagan 5. Pandhapuking panambang ‘trimanen’ (Mulyana 2007 : 22)

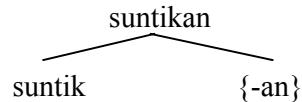
(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung ‘*trimanen*’ menika saking tembung lingga *trima* lajeng pikantuk panambang {-en} pramila kaserat ‘*trimanen*’. Tegesipun tembung ‘*trimanen*’ inggih menika dipuntampi. Wujudipun panambang {-en} wonten ing nginggil saged dipuntingali wonten tembung ‘*trimanen*’. Tembung ‘*trimanen*’ menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika tembung lingga *trima* dipunrakeri dening morfem {-en} wonten ing wingking. Pramila morfem {-en} menika kalebet wujud saking panambang {-en}.

e. Panambang {-an}

Sufiks menika limrahipun damel tembung aran ingkang tegesipun saged mawarni-warni.

Tuladha :

Bagan 6. Pandhapuking panambang 'suntikan'(Mulyana 2007 : 20)

(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

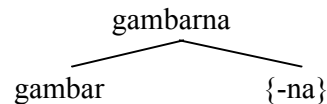
Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung '*suntikan*' menika saking tembung lingga *suntik* lajeng pikantuk panambang {-an} pramila kaserat '*suntikan*'. Tegesipun tembung *suntikan* inggih menika alat kesehatan. Wujudipun panambang {-an} wonten ing nginggil saged dipuntingali wonten tembung '*suntikan*'. Tembung '*suntikan*' menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika tembung lingga *suntik* dipunraketi dening morfem {-an} wonten ing wingking. Pramila morfem {-an} menika kalebat wujud saking panambang {-an}.

f. Panambang {-na}

Panambang {-na} menawi sumambung ing tembung lingga dipunwaos konsonan, panambang {-na} boten ewah. Menawi tembung lingga ingkang wusananipun "a" wujud vokal saha kawuwuhan panambang {-na}, panambang {-na} ewah supados {-kna}.

Tembung lingga kang kawuwuhan panambang {-na} tegesipun supados tembung kriya tanggap (*pasif*) lan kagungan teges 'pakon/agnya' (*imperatif*) utawi dhawuh dhateng tiyang sanes supados nindakaken pakaryan lingga {-ake}

Tuladha :

Bagan 7. Pandhapuking panambang 'gambarna' (Mulyana 2007 :20)

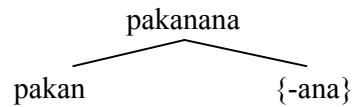
(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung 'gambarna' menika saking tembung lingga *gambar* lajeng pikantuk panambang {-na} satemah kaserat 'gambarna'. Tegesipun tembung *gambarna* inggih menika ndhawuhi gambar. Wujudipun panambang {-na} wonten ing nginggil saged dipuntingali wonten tembung 'gambarna'. Tembung 'gambarna' menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika tembung llingga *gambar* dipunraketi dening morfem {-na} wonten ing wingking. Pramila morfem {-na} menika kalebet wujud saking panambang {-na}.

g. Panambang {-ana}

Tembung lingga ingkang wusananipun wujud vokal utawi wanda saha tembung menika kawuwuhan panambang {-ana}, panambang {-ana} supados {-nana}. Ananging menawi tembung lingga menika pungkasanipun wujud konsonan utawi wanda sigeg saha tembung menika kawuwuhan panambang {-ana}, panambang {-ana} boten ewah.

Tuladha :

Bagan 8. Pandhapuking panambang 'pakanana' (Mulyana 2007 :20)

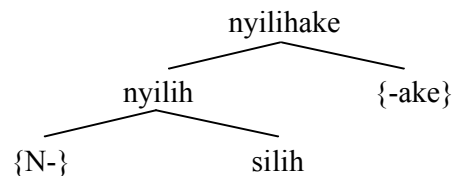
(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung '*pakanana*' menika saking tembung lingga *pakan* lajeng pikantuk panambang {-ana} pramila kaserat '*pakanana*'. Tegesipun tembung '*pakanana*' inggih menika dhawuh supados maringi *pakan* marang kewan. Wujudipun panambang {-ana} wonten ing nginggil saged dipuntingali saking tembung '*pakanana*'. Tembung '*pakanana*' menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika tembung lingga *pakan* dipunraketi dening morfem {-ana} wonten ing wingking. Pramila morfem {-ana} menika kalebat wujud saking panambang {-ana}.

h. Panambang {-ake}, {-aken}

Panambang {-ake} ing basa krama supados {-aken}. Tembung lingga ingkang Wujud vokal dipunparingi panambang {-ake} supados {-kake}, menawi tembung lingga ingkang pungkasanipun wujud konsonan saha dipunparingi panambang {-ake}, panyeratanipun ajeg boten ewah.

Tuladha :

Bagan 9. Pandhapuking panambang 'nyilihake' (Mulyana 2007 :2)

(bagan kapendhet saking Ramlan, 1997)

Saking andharan ing nginggil saged dipuntingali bilih tembung ‘*nyilihake*’ menika saking tembung lingga *silih* lajeng pikantuk panambang {-ake} pramila kaserat ‘*nyilihake*’. Tegesipun tembung ‘*nyilihake*’ inggih menika ngampelaken menapa kemawon kalian tiyang sanesipun. Wujudipun panambang {-ake} wonten ing nginggil saged dipuntingali saking tembung ‘*nyilihake*’. Tembung ‘*nyilihake*’ menika kadadosan saking kalih morfem inggih menika tembung lingga *silih* dipunraket dening morfem {-ake} wonten ing wingking. Pramila morfem {-ake} menika kalebat wujud saking panambang {-ake}

F. Cerkak

Cerkak inggih menika salah sawijining karya fiksi. Cerkak menika singkatan saking cerita cekak, utawi basa Indonesia-nipun cerita pendek. Cerkak menika cariyos tentang saperangan alit gesang manungsa tanpa dipundhereki owahing jalan nasib. Cerkak menika sanes novel ingkang dipuncekaken, ugi sanes perangan saking novel ingkang dereng dipunserat (Sayuti, 2000 : 8).

Cerkak menika cariyos ingkang saged dipunwaos *sekali duduk*, saengga *efek kebersatuannya* badhe langkung karaos dening pamaos (Nurgiyantoro, 2002 : 10) umumipun maos cerkak menika naming mbetahaken wekdal ingkang sekedhap. Cerkak menika naming dipunjangkepi dening *detail* ingkang kawates, saengga boten saged ninggali *perkembangan* karakter saking saben-saben tokoh-ipun, sesambetan tokoh, kawontenan sosial utawi kadadosan ingkang sampun dangu (Stanton, 2007 : 79).

Wondene Sumardjo (1997 : 91) paring pamanggih bilih satunggaling cerkak kedhah minangka satunggaling *kesatuan* wujud ingkang jangkep boten prelu, saha

ngemot satunggaling makna. Kanthi mekaten saged dipunpundhut dudutan bilih cerkak inggih menika cariyos gesang manungsa tanpa dipundhereki owahing jalan nasib, ingkang saged dipunwaos *sekali duduk* saka kedah gadhah kesatuan ingkang jangkep saha wetah ingkang ngemot satunggaling makna.

G. Nalaring Pikir

Morfologi menika ngrembag bab tembung, ewahing satunggaling tembung supados tembung sanes, dumadosing tembung saged dipunwujudaken saking proses wuwuhan. Wuwuhan wonten proses *morfologi* wonten sekawan warni inggih menika ater-ater, seselan, panambang, saha gabungan *konfiks*.

Miturut wujudipun panambang saged dipunwastani supados setunggal inggih menika *sufiks*. Wujud *sufiks* wonten ing Basa Jawi inggih menika proses panambang *afiks* ing wujud *sufiks* {*akhiran/panambang*} wonten ing wujud dhasar.

Panambang menika ugi ngewrat paedah. Ing antawisipun saged paring teges wonten ing tembung ingkang pikantuk panambang inggih menika, tembung kriya, tembung aran saha tembung kahanan. Sedayanipun ngewrat maneka warni tembung.

Panambang wonten ing widya tembung {*morfologi*} minangka salah satunggaling tembung ingkang murakabi sanget menawi dipunginakaken ing ukara amargi sedaya wonten ing wastani bab ingkang sinambung kaliyan tembung aran. Panambang saged mapan ing wingkingipun tembung aran, panambang ingkang mapan ing wingkingipun panyeratanipun ewah kanthi rinaketan kaliyan wuwuhan **-e/-ne** . Tuladhanipun inggih menika

“Satemene sumur iku isih kerep digunakake nadyan ora saben dina, malah ora mung kulawargane Endra thok kepara warga masarakat sakiwa **tengene** kandhankala padha migunakake sumur iku kanggo *wudhu* nalikane arep salat amarga caket mesjid, nadyan ing rasa kaya ana rasa mrinding lan wedi.” (SME3,2011/CK42/P2/K2)

Adhedhasar *teori-teori* ing nginggil, saged dipunginakaken wonten ing ngrembag panaliten kanthi irah-irahan “*Panambang ing Cerkak Wonten Kalawarti Sempulur Warsa 2011-2012*” inggih menika ing prakawis wujud saha *gunane* panambang. Panaliten menika dipuntindakaken amargi kathah kapanggihaken maneka warni panambang ing cerkak wonten kalawarti Sempulur.

H. Panaliten Inkgang Jumbuh

Panaliten kanthi irah-irahan *Panambang ing Cerkak Wonten Kalawarti Sempulur Warsa 2011-2012* menika jumbuh kaliyan panaliten ingkang sampun katindakaken dening Norma Yulita (2008) kanthi irah-irahan *Kajian Morfologi Bahasa Jawa pada SMS Mahasiswa Program Studi Pendidikan Basa Jawi*. Panaliten menika jumbuh amargi sami-sami nлити saha ngrembag babagan widya tembung (*morfologi*). saking panaliten menika wonten bedanipun, bedanipun inggih menika panaliten kanthi irah-irahan *Kajian Morfologi Bahasa Jawa pada SMS Mahasiswa Program Studi Pendidikan Basa jawi* ngrembag sedaya jinising tembung, wondene panaliten kanthi irah-irahanipun *Panambang ing Cerkak Wonten Kalawarti Sempulur Warsa 2011-2012* menika namung ing setunggal jinising wuwuhan inggih menika panambang.